

ІДЕНТИФІКАЦІЯ МІСТА В ПОЕЗІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ: ПОШУК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРОВІДПОВІДНОСТІ

Стаття присвячена відомій українській поетесі рубежу XIX-XX ст. – Лесі Українці, а саме її поезії найбільш яскравого й цікавого періоду творчості – кримського. Лірика поетеси розглядається з нових позицій прочитання поетичного тексту. Головна увага приділена поняттям «хронотоп», «топос» як основним категоріям кристалізації художнього світу літературного твору, також розкриттю просторових панорам, інтерпретації антитетичних та еквівалентних топосів, наявних у художніх картинах означеного періоду творчості поетеси.

Ключові слова: текст, картина світу, символ, топос, хронотоп.

Статья посвящена известной украинской поэтессе рубежа XIX-XX веков – Лесе Украинке, а именно её поэзии наиболее яркого и интересного периода творчества – крымского. Лирика поэтессы рассматривается с новых позиций чтения поэтического текста. Главное внимание уделено понятиям «хронотоп», «топос» как основным категориям кристаллизации художественного мира литературного произведения, также раскрытию пространственных панорам, интерпретации антитетических и эквивалентных топосов, наполняющих художественные картины означенного периода творчества поэтессы.

Ключевые слова: текст, картина мира, символ, топос, хронотоп.

The article is dedicated to the prominent Ukrainian poetess of the XIX – XX time fence – Lesya Ukrainka, namely to the most interesting and fascinating period of her oeuvre – the Crimean. The poetess's lyric poetry is analyzed from the position of a new poetic text reading. The main attention is paid to the terms «chronotopos», «topos» as the main categories of imaginative world crystallization, to the revelation of the spatial panorama, the interpretation of the antithetic and equivalent toposes, which are used in the poetess's lyric poetry of that period.

Key words: text, worldview, symbol, topos, chronotopos.

Леся Українка – найбільш видатна, культурологічно спрямована, різнобічно освічена, суспільно свідомо представниця української літератури рубежу XIX-XX століть. Ми безустанно сприймаємо її як інтелігентну письменницю, городянку за походженням (народилася у Новгород-Волинському), прекраснодушну особистість, виплекану у краших традиціях української «літературної» родини.

Неординарна особистість поетеси цікавила літературознавців завжди. Так, її творчість у свій час досліджували Г. Аврахов, В. Агеєва, П. Волинський, Д. Донцов, В. Іваненко, А. Костенко, Л. Мірошніченко, Л. Міщенко, М. Мороз, М. Олійник, С. Павличко, В. Погребенник, С. Скиба тощо.

Наразі нагальною є потреба інноваційного, сучасного прочитання творчості письменниці, окрім того, деякі її поезії взагалі не перебували в полі зору літературознавців. Мета цієї статті – охарактеризувати один із мало досліджених етапів

поетичної творчості Лесі Українки – кримський. Головне завдання, яке ставимо перед собою, – інтерпретувати поетикальну природу, жанровостильову своєрідність, аспекти проблематики та ідейного змісту циклу «Кримські спогади» (1890–1891).

У статті також спробуємо розкрити локально-просторові панорами, інтерпретувати антитетичні та еквівалентні топоси, наявні в художніх світокартинах поетеси означеного періоду творчості, передусім у філософсько-естетичному, культурологічному аспектах. Таким чином, зможемо означити просторові моделі художнього світу Лесі Українки як носіїв ідеологічних первнів її творів.

Лесині естетичні первні сягали європейських класичних зразків. Європейка, космополітка, вона побувала у багатьох містах світу. Маючи феноменальні здібності до опанування мов, знала майже усі європейські мови, а також грецьку й латину.

Французькою, італійською, німецькою навіть писала вірші. Леся Українка рано ґрунтовно вивчила світову літературу. У вісімнадцятилітньому віці склала перелік понад сотні творів світових письменників для перекладу українською мовою. «...Вона була зорієнтована на певні зразки й моделі. Їх можна окреслити одним словом – «Європа»... «Європа» є символом вільнішого й різномунітнішого літературного розвитку» [5, с. 52]. Все життя поетка активно впроваджувала провідну ідею тематичного, філософсько-естетичного розширення вузько рамкової української літератури кінця ХІХ століття, перманентно й свідомо формувала в українській культурі (сільській за своєю суттю) європейські риси. «Леся Українка закінчує історію українського реалізму в надзвичайно цінній формі, яка фактично виводить літературу далеко за межі реалізму, а українську літературу робить – вперше – літературою світовою» [8, с. 554]. Досить упевнено вживала вона поняття «модернізм» («moderne») на означення нового художнього напрямку в літературі. Зокрема, цьому питанню присвячена наукова стаття поетеси «Малорусские писатели на Буковине» (журнал «Жизнь», – 1900, – № 9), що була озвучена нею у доповіді наприкінці 1899 року в Київському науковому товаристві. Характеризуючи цю наукову працю, Соломія Павличко вважала, що «у статті виявилася не лише рішучість Лесі Українки захищати нові явища, але й спроба прикривати цей захист розпрацьованою на цей час риторикою, а саме – мотивувати його у відповідності до того, наскільки ці новації потрібні народові. Іншими словами, вона вважала, що народові (який вона розуміла в сенсі нації) народництво не потрібне. Стаття має чіткий відбиток двох дискурсів. Народницького домінуючого й нового, анти народницького, який тільки народжувався й містив у собі потенціал модерністського дискурсу» [5, с. 51].

Леся Українка завжди була провідним діячем у суспільно-політичній, мистецькій сферах. Тому, коли протягом 1888–1889 років у Києві склався літературний гурток української молоді «Плеяда», активна діяльність у ньому саме Лесі Українки. Та все ж особливого значення набув у житті й творчості поетеси інший регіон України – Крим з його неповторними містами й селами, з самотнім культурно-історичним «пластом». Будучи тяжко хворою, шукаючи дійових засобів лікування, вона декілька разів від'їжджатиме до цього південного краю, «Де виноград в долині зеленіє, / Де грає сонця проміння кохане» [7, с. 19].

Зазвичай дослідники виділяють три етапи кримського періоду життя письменниці: 1) 1890–1891 рр.; 2) 1897–1898 рр.; 3) 1907–1908 рр. Відомі також три ліричні цикли, створені на цих непростих життєвих етапах «тридцятилітньої війни»: «Кримські спогади» (1890–1891), «Кримські відгуки» (1897–1898), «Хвиля» (1907–1908).

Перша кримська подорож об'єднує дві короткочасні поїздки поетеси на лікування до Євпаторії.

Побувала вона у цей рік і в Саках. На завершення перебування у Криму мати влаштувала Лесі поїздки по цікавих місцях краю за маршрутом: Севастополь – Бахчисарай – Севастополь – Ялта.

Перший вірш, написаний у цей час, – «Коли втомлюся я життям щоденним» (10 липня 1890 р.). Він відбиває загальний настрій поетеси на початку перебування в Саках. Із втоми, спричиненої хворобою – «життям щоденним, щоденним лихом», – визріває «країна мрій». Та лірична героїня боїться нових вражень, нових сподівань:

Що бачу я в далекому просторі?

Прийдешність бачу я, віки потомні [7, с. 17].

Цей по-філософськи обрамлений ліричний зачин плавно переходить у розповідь старого дідуся про давні лихоліття. Поезія без певної локальної конкретики. Її можна ідентифікувати як підсвідомий програмний вірш до загальної культурологічно-інтелектуальної тематики майбутнього поетичного циклу «Кримські спогади», що тоді лише визрівав у задумі художниці. Разом з тим, вона стала пророкою і для загальної творчої настроєності Лесі Українки під час перебування в Криму на початку 1890-х років.

Загальна думка з вірша, щоб «... іскра тиха тліла, не вгасала, / І розгорілася багаттям ясним, / І освітила темну темноту...» [7, с. 18], сфокусована і на особисті сподівання та враження від початку подорожі по Криму. Як не дивно, наскрізна мінорність поезії ще більш виразноє, акумулює в собі оптимізм письменниці.

І все-таки, кримські настрої Лесі Українки більше не веселі. Давалися в знаки тяжка хвороба, постійна спека, щоденна одноманітність курортного життя, не завжди підходяща курортна публіка. В одному із своїх кримських листів (12–15 липня 1891 р.) вона повідомляла матері: «Живемо, купаємось, печемось, щодня однаково. Два сих останніх дні так було душно, що аж уночі приходилось умиватись та віялом обмахуватись; тепер все хмарить, і парить, і вітром пекучим несе, але дощу нема і, певне, не буде, бо все вітер хмари розносить» [7, с. 57].

Тож, іноді її лірична героїня навіть кориться фатуму ночі, як невідворотній мойрі («Нічко дивна! Тобі я корюся... / Не змагаюся вже, не боюся...» [7, с. 22]). Здається навіть, що вона не приймає кримських полісів, їхніх топосів («Плиньмо геть за тес корабельне місто...» [7, с. 23], «Затопи сю нещасну країну!» [7, с. 25]).

Але її вабить «Stella maris ясна» (з лат. – зоря морська), кримська природа, «ясне небо», «ясні хмарки, ясне сонце». І тоді жовто-зеленаві гірсько-скелясті ландшафти Криму, його переважно безбарвно-пусті простори мисляться їй «країною світла та злотиної блакиті», а серед сірих міських образків, «серед мороку, бурі-негоди», раз по раз з'являється «ясна країна», де «потопаєш в сріблястому сні», де «Люди сплять, спить і людськеє лихо...» [7, с. 22].

Згодом цей замкнений в одному поетичному рядку, лише злегка означений у загальній філософсько-поетичній візії «нічки дивної», що враз підкорила всіх своїм сном, соціальний момент (людське лихо) шириться в композиції циклу на образний простір всього міста, апатичного, індиферентного, чужого. Він розщеплюється на інші значеннєві моменти загальної концепції поетичного циклу. І Євпаторія мислиться супротивною. Це – вже не «чудовий... край богоданий». Віднині сумне місто «у неволі в чужих пропадає». Тож, соціальний мотив поезії «Негода» (Євпаторія, 1891 р.) щільно межує з мотивом смерті:

*Наче кінь степовий, вільний, дикий,
Що в пісках у пустині вмирає,
Захопив його вихор великий,
Кінь упав і в знесиллі коняє [7, с. 24].*

У поетично-художньому «просторі» «Кримських спогадів» відтворені топоси також інших південних міст, де побувала Леся Українка під час першої подорожі по Криму. Зокрема, місту Бахчисарай було присвячено три із дванадцяти поезій циклу. За строфічну основу в них править сонет, котрий дає змогу більше увиразнити, синтезувати їх головну ідею: історія народу, його культура – безсмертні, і нині треба виховувати справжніх шанувальників, щоб культурологічно освічені поціновувачі розуміли їхнє аксіологічне значення, щоб можна було зберегти / відродити духовно-матеріальні здобутки етносу, щоб винести суцї уроки з руїн колишньої слави міста, краю.

У цих (9, 10, 11) поезіях зоровий принцип веде до кристалізації суцільної панорами з окремих поетичних картин. Предмет зображення – місто Бахчисарай – подається у віршах через різні аспекти.

Відтворені картини – зримі, статичні, змальовані реалістичними фарбами. У сонетах циклу поетеса виявляє себе істинним локальним пейзажистом. Хоч, зазвичай вона користується образним наповненням лірики, теж навдивовижу розмаїтим.

«Мов зачарований, стоїть Бахчисарай...», – так розпочинається ліричний опис міста в першому з трьох сонетів («Бахчисарай», поезія дев'ята). Поетично оформлена філософема тут переростає рамки одноразового спалаху почуття, думки, настрою, що репрезентують і увиразнюють її, та сприймається як частина цілого. В колі двох наступних поезій («Бахчисарайський дворець», поезія десята; «Бахчисарайська гробниця», поезія одинадцята) вона доповнює і розширює внутрішній підтекст, що об'єднує ці сонети.

Кольори, барви-відтінки для живописання нічної пори, сну міста – красиві («красні»), а саме: теплі, манливо-таємні, срібні, срібlistі й золотисті. Тож, така легка, зрозуміла поезія зачаровує, сприймається як світла, ясна (а не темна, нічна) картинка.

У всіх, трьох, сонетах циклу малюнки щоразу змінюються, що тісно пов'язано з настроєм ліричної героїні.

Так, якщо у першому сонеті – «Скрізь мінарети й дерева срібlistі / Мов стережуть сей тихий сонний рай...» [7, с. 28], то у наступному («Бахчисарайський дворець»):

*... З усіх кутків тут пустка вигляда.
Здається, тільки що промчалась тут біда,
Мов хуртовина грізна, раптова [7, с. 28].*

Нова мініатюра повниться новим філософським змістом, що й, власне, вимагає нових барв, кристалізує нову образність поетичного тексту. Теза, подана у першому чотиривірші, відтворює інше – сумне – місто, іншу сторону людського життя – його біду. Тут вже – тартар, а не рай і щастя. Особливого історіософського змісту сповнений перший рядок сонета: «Хоч не зруйнована – руїна ся будова...» [7, с. 28].

Другий чотиривірш сонета є своєрідною антитезою не лише до попередньої строфи, він також протилежний аналогічному чотиривіршу першого сонета. «Тихий водограй» вже не «таємно плеще». Натомість подано іншу картинку-образок:

*Тут водограїв ледве чутна мова, –
Журливо, тихо гомонить вода, –
Немов сльозами, краплями спада... [7, с. 28].*

Історично-суспільне тло топосу – бахчисарайського палацу – найяскравіше подане у наступних рядках:

*...Тут в колишні дні
Вродливі бранки вроду марнували.
Колись тут сила і неволя панували... [10, с. 28].*

Це – соціально забарвлений шкїц, що врешті спрацьовує на так зване «резюме» сонета, синтезуюче все сказане попереду в умоглядну, історіософську сентенцію апокаліпсичного змісту:

*...Та сила зникла, все лежить в руїні, –
Неволя й досі править в сїй країні! [7, с. 28].*

Третій сонет – «Бахчисарайська гробниця» – найбільш філософський. Мотиви-образи вірша ідентичні до філософсько-образних символів Тараса Шевченка, а саме його вірша «Розрита могила» і містерії «Великий льох».

Філософські ж роздуми Лесі Українки про минуле й майбутнє також насичені багатою символікою, яка має історіософську й трансцендентальну глибину. Образи кладовища, могил, «де правовірні сплять, піддані божі», «каміня, що крива могили», пустки, тіні бранки, «іншої тіні, кривавої», чужого краю – своєрідні. Вони формують загальний ідеологічний план сонета, говорячи самі за себе.

Центральний образ поетичної візії – гробниця, що «серед пустки, наче на сторожі». Вона співвідносна з «бахчисарайською славою». Тож, останній тривірш сонета, хоч і звучить ствердно через емоційно-риторичний оклик, є песимістичним. Він оформлений через заперечення, тому вибудовується у своєрідну антитезу:

*Ні, тут не лежить краса гарема,
Марія смутна чи палка Зарема, –*

Тут спочива бахчисарайська слава! [7, с. 28].

Як бачимо, ідеологічному первню поетичного тексту ліричного циклу підпорядковані всі елементи образної, композиційної, стилістичної площин разом з часово-просторовою моделлю (хроно-топом) як однією з основних категорій художнього світу літературного твору.

Ліричне «я» у віршах Лесі Українки зазвичай пов'язане з топосом, в основному міським, розгортає події локально – тут і зараз. Лірична героїня аналізованого циклу поезій мислить себе лише городянкою. Вона – інтелігентна, освічена, духовно багата, вишукана, звісно, дублює постать письменниці.

В основному простір у поетичних творах Лесі Українки побудовано за реалістичним принципом. Іноді художниця слова відмовляється від характерної для реалізму описовості. Тоді символічне упорядкування простору напрочуд багате, й різно-

манітне, і, як правило, філігранно викристалізоване, талановите.

В ідейно-естетичному, культурологічно-інтелектуальному планах художня модель світу, пропонується поетесою, не обмежена, хоч географічно й детермінована через локальну означеність тематичних рамок ліричного циклу.

Тож, у наявних просторових моделях аналізованих творів проглядається зв'язок поетичного світу деміурга з європейською культурною традицією. Справді, Леся Українка «належала до нещасних у нашій літературі XIX віку «поетів культури», які відштовхувалися у своїх творчих інтенціях не від життя, не від конкретного досвіду, а від культурного контексту, від літератури» [1, с. 258].

Перспективи наших подальших літературознавчих досліджень полягають у науковій інтерпретації, новому прочитанні художньої творчості Лесі Українки, передусім у зазначених у статті аспектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. П. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації / В. П. Агеева. – К. : Либідь, 2001. – 264 с.
2. Жук Н. Й. Історія української літератури кінця XIX початку XX ст. : [підручник] / Н. Й. Жук, В. М. Лесина. – К. : Вища школа, 1989. – 439 с.
3. Костенко А. І. Леся Українка : Художньо-документальна біографія / А. І. Костенко. – К. : Дніпро, 1985. – 393 с.
4. Олійник М. Я. Дочка Прометея : [роман] / Микола Олійник. – К. : Радянська школа, 1985. – 344 с.
5. Павличко С. Теорія літератури / Соломія Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 679 с.
6. Скиба С. М. Художній час і художній простір у творчості Лесі Українки : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / С. М. Скиба. – Кіровоград, 1998. – 17 с.
7. Українка Леся. Кримські спогади : Вірші поеми, проза, листи / Леся Українка. – Сімферополь : Таврія, 1986. – 304 с.
8. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 568 с. – (Альма-матер).

© Присяжнюк О. М., 2011

Стаття надійшла до редколегії 30.06.11